

אונס רחמנא פטריה

[א]

גדר הפטור

ולנער לא תעשה דבר אין לנער חטא מות כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה: (דברים כב, כו)

נעבד

(ע"ז נד, א) איזהו נעבד כל שעובדים אותו בין בשוגג ובין במזיד בין באונס ובין ברצון, האי אונס היכי דמי לאו כגון דאנס בהמת חבירו והשתחוה לה, אמר רמי בר חמא לא כגון שאנסוהו עובדי כוכבים והשתחוה לבהמתו ידיה, מתקיף לה רבי זירא אונס רחמנא פטריה דכתיב ולנערה לא תעשה דבר.

פטור בעונש או שלא נחשב כמעשה שלו

בשול"ח חמדת שלמה (או"ח לח) מוכיח מהגמ' שגדר אונס רחמנא פטריה אינו רק פטור בעונש, אלא שהמעשה לא מתייחס אליו וכאילו לא עשהו, דאם איתא שאינו אלא פטור בעונש למה שלא יהיה דין נעבד על הבהמה, אלא ע"כ שאונס רחמנא פטריה הוא פטור בעצם המעשה.

אונס בביטול התנאי

וכדבריו כתב גם הגרא"ו (קוב"ש כתובות אות ה) להסביר דברי רש"י בסוגיא דיש אונס בגיטין, דאמרינן שביטול התנאי ע"י אונס לא נחשב כביטול התנאי, וכתב רש"י משום דכתיב ולנערה לא תעשה דבר. ותמה עליו הגרא"ו דקרא גבי עונשין כתיב דאין מענישין את האונס, ומאי שייך זה להכא דקיום הגירושין אינו עונש להבעל, אלא ע"כ צ"ל דמהך קרא ילפינן דמעשה הנעשית באונס אינה נחשבת על העושה, אלא חשובה כאילו נעשית מאליה. אלא שהעיר הגרא"ו שהיא גופא תיקשי, מנ"ל למילף מהך קרא דהמעשה אינה נחשבת על העושה, דילמא פטור אונס הוא מפני שלא פשע ואין להענישו אלא היכא שעובר במזיד וברצון.

יהרג ואל יעבור

כידוע על ג' עבירות הדין יהרג ואל יעבור אפילו בצינעא, והם ע"ז ג"ע ושפיכת דמים. וכתב הרמב"ם (יסודי התורה ה, ד) שכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה חילל את השם ברבים, ובטל מצות עשה שהיא קידוש השם ועבר על מצות לא תעשה שהיא חלול השם, ואעפ"כ מפני שעבר באונס אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין אפילו הרג באונס, שאין מלקין וממיתין אלא לעובר ברצונו ובעדים והתראה שנאמר בנותן מזרעו למולך ונתתי אני את פני באיש ההוא מפי השמועה למדו ההוא לא אנוס ולא שוגג ולא מוטעה, ומה אם עבודת כוכבים שהיא חמורה מן הכל העובד אותה באונס אינו חייב כרת ואין צריך לומר מיתת בית דין, קל וחומר לשאר מצות האמורות בתורה, ובעריות הוא אומר ולנערה לא תעשה דבר.

הרי לן שס"ל להרמב"ם שאע"פ שהיה עליו למסור את נפשו ולא לעבור, בכל זאת אינו נהרג, ואם איתא שפטור אונס אינו אלא פטור מעונש משום דמה היה לו לעשות, דאין להענישו היכא שלא פשע, א"כ כאן הרי פשע שהדין הוא שיהרג ואל יעבור, ועליו למסור את נפשו ולא לעבור על האיסור, א"כ למה אינו נענש, אלא משמע שגדר הפטור הוא שלא נחשב שעשאו, ולכן אע"פ שהיה עליו למסור נפשו משום חילול ה' אינו נהרג, רק עבר על חילול ה' כמש"כ הרמב"ם. היינו שלפי הרמב"ם יסוד החיוב שחייב למסור נפשו על ג"ע הוא מחמת קידוש ה' לא מחמת חומר העבירה. ונחלקו בזה בעה"מ ורמב"ן לגבי היכא שהאנס מתכוון להנאת עצמו, ואכמ"ל.

כפאו לאכול מצה

אבל יש לעיין בזה טובא, דהנה פסק הרמב"ם (חמץ ומצה ו, ג) אכל מצה בלא כונה כגון שאנסוהו גוים או לסטים לאכול יצא ידי חובתו, ואילו בהלכות שופר (ב, ד) פסק שהמתעסק בתקיעת שופר להתלמד לא יצא ידי חובתו, וכן השומע מן המתעסק לא יצא, נתכוון שומע לצאת ידי חובתו ולא נתכוון התוקע להוציא או שנתכוון התוקע להוציא ולא נתכוון השומע לצאת לא יצא ידי חובתו, עד שיתכוין שומע ומשמיע.

ותמה המ"מ, שמזה שפסק שאם אכל מצה היכא שאנסוהו עכו"ם שיצא ידי"ח, מבואר שס"ל מצות אין צריכות כונה, כמבואר בגמ' (ר"ה כח, א) שלחו ליה לאבוה דשמואל כפאו ואכל מצה יצא, ואוקימנא לה כגון שכפאוהו פרסיים, ואמר רבא זאת אומרת התוקע לשיר יצא, ואמרו אלמא קסבר רבא מצות אינן צריכות כונה. וא"כ היאך פסק הרמב"ם לענין שופר שמצות צריכות כונה, והצריך כאן כונת שומע לצאת וכונת משמיע להוציא.

ותי' המ"מ שאולי אכילת מצה אינה תלויה בדין השופר, וסובר הרמב"ם שכיון שאין אדם עושה מעשה בתקיעת שופר אלא השמיעה, ואפילו התוקע עיקרו השמיעה, לפיכך צריך כונה, משא"כ באכילת מצה, ורבה הוא שהשוה דינן ולפיכך דקדקו ואמרו אלמא קסבר רבה מצות אינן צריכות כונה, ולא דקדקו כן מההיא דכפאוהו ואכל מצה.

ותמה עליו הלח"מ למה לא תי' כדברי הכס"מ בשם הר"ן דס"ל להרמב"ם דבתקיעת שופר כיון דחזינן דרבי זירא אמר לשמיעה איכיון ותקע לי נקטינן דצריך כוונה, אבל בכפאוהו ואכל מצה כיון דלא חזינן בגמ' מאן דפליג עליה בהדיא לא דחינן לה, דאע"ג דבתקיעת שופר לא יצא הכא יצא שכן נהנה, כדאמרינן בעלמא המתעסק בחלבים ובעריות חייב שכן נהנה.

ובגמ' נמי עבדינן צריכותא ממצה לשופר, הילכך אף על גב דשופר מידחיא דקי"ל צריך כוונה בכפאוהו ואכל מצה נקטינן דיצא.

מש"כ הר"ן שבגמ' נמי עבדינן צריכותא ממצה לשופר, היינו מה דאיתא בגמ' (ר"ה כח, א) שלחו ליה לאבוה דשמואל כפאוהו ואכל מצה יצא, וגרסינן עלה אמר רבא זאת אומרת התוקע לשיר יצא, פשיטא היינו הך, מהו דתימא התם אכול מצה אמר רחמנא והא אכל, כלומר דכיון שנהנה באכילתו לא מיקרי מתעסק, אבל הכא כלומר בתוקע לשיר אימא מתעסק בעלמא הוא קמ"ל. ועי' בר"ח שפירש בע"א, שלעולם אין צריך כוונה, ושאני שופר דכתיב זכרון תרועה שצריך כוונה.

ואם נאמר כדברי החמדת שלמה שאונס הוי כמאן דלא עביד, א"כ למה יצא בכפאו לאכול מצה, שאפילו אם לא צריך כוונה, או משום שכן נהנה, או משום דהוי מעשה, אבל אין המעשה מתייחס אליו, וכאילו לא עשאו א"כ איך יצא ידי"ח, ועי' בחמדת שלמה (שם) שנגע בזה בסוף התשובה.

וצ"ל שאע"פ שנחשב שהוא עשה המעשה, יש פטור בעונש הואיל וסכ"ס היה אונס, אע"פ שהיה מוטל עליו לא לעשות המעשה.

ואולי יש ליישב דברי החמדת שלמה על פי דברי התוס' (ב"ק לב, א) שהנאה מלשיב כמעשה, ואכמ"ל.

מתעסק בחלבים ועריות

בעיקר מש"כ הר"ן שהטעם שיצא ידי"ח משום שנהנה, כ"כ רש"י וז"ל מהו דתימא התם אכול מצה קאמר רחמנא והא אכל - ונהנה באכילתו, הלכך לאו מתעסק הוא, שהרי אף לענין חיוב חטאת אמרינן (כריתות יט, ב) המתעסק בחלבים ובעריות - חייב, שכן נהנה.

וק"ק איך שכן נהנה מועיל למצ"כ, שהגמ' אמר את זה רק שלא יחשב מתעסק, אבל מהכ"ת שיועיל גם שיחשב כוונה.

עוד יש להעיר שמבואר ברש"י דלא כדברי הגר"י ענגל והגר"ד שהסבירו היסוד שכן נהנה שמתעסק הוא פטור במעשה, שלא נחשב שהוא עשה המעשה, ולכן בחלבים ועריות ששם האיסור הוא ההנאה ליכא פטור מתעסק. אבל כאן רואים שגם בנהנה מהמצה שייך שכן נהנה אע"פ שבמצות מצה אין יסוד המצוה ההנאה.

[ב]

אונס ורצון ביחד

נשא אשה ושהה י' שנים בלי ילדים

הגמ' (יבמות סד, א) מביא ברייתא, ת"ר נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה יוציא ויתן כתובה שמא לא זכה להבנות ממנה, אע"פ שאין ראה לדבר זכר לדבר (בראשית ט"ז) מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען, ללמדך שאין ישיבת חו"ל עולה לו מן המניין.

ההפלאה (כתובות קי, ב) העיר שלכאורה כל הדין שאין כופין בחו"ל, משום שעון חו"ל קא גרם, אינו נוהג בזה"ז לפי מש"כ התוס' שיש אונס בעלייה לא"י. אבל כתב שזה לא נכון שאפילו אם לא היה מצב של אונס, אף אחד לא היה עולה לא"י שכולם מרוצים בישבתם בחו"ל, א"כ לא נחשבים כאונס, ושפיר אפשר לומר עון חו"ל קא גרם ואינו חייב לגרש את אשתו.

סופה ברצון

ועי"ש (ג, א) שמוכיח היסוד (שאונס ורצון נחשב כרצון) מההיא (כתובות נא, ב) דאמר אבה דשמואל, אשת ישראל שנאנסה אסורה לבעלה, חיישינן שמא תחלתה באונס וסופה ברצון. וקשה אע"פ שסופה ברצון מה בכך הרי עדיין היא אנוסה, אלא ע"כ כנ"ל שהיכא שיש אונס ורצון ביחד נחשב כרצון.

עוד הביא ראה מהא דאמרינן (שם ג, ב) שמסכנה ואילך נהגו העם לכונוס בשלישי (ולא ברביעי כתקנת חכמים) ולא מיחו בידם חכמים. ומק' בגמ' מאי סכנה, ואמר רבה דאמרי בתולה הנשאת ביום הרביעי תיבעל להגמון תחלה, שוב מק' הגמ' האי סכנה אונס הוא, ומשני משום דאיכא צנועות דמסרן נפשיהו לקטלא ואתיין לידי סכנה, ולידרוש להו דאונס שרי איכא פרוצות, פרש"י דאי מקילינן להו עבדי ברצון ונאסרות על בעליהן. וק' הרי סוכ"ס הן אנוסות, אלא ע"כ שאונס ורצון מקרי רצון.

אומרת מותר

[וראיתי מי שרצה לדחות הראיה על פי דברי שו"ת מהרי"ק (סימן קסז) שכתב שאשה שזנתה תחת בעלה ברצון, והיא לא ידעה אם יש איסור בדבר, שאין לזו דין שוגגת להתירה לבעלה, כיון שהיא מתכוונת למעול מעל באישה ומזנה תחתיו, דהא לא כתיב איש איש כי תשטה אשתו ומעלה מעל בה', דלשתמע דוקא במכוונת לאיסור, אלא ומעלה בו מעל כתיב.

עוד הוכיח מהא דאמרה אסתר המלכה כאשר אבדתי אבדתי, כאשר אבדתי מבית אבא אבדתי ממך, דעד השתא באונס והשתא ברצון, ש"מ דמאותה שעה נאסרה על מרדכי. והנה דבר פשוט הוא יותר מביעתא בכוחא כי אסתר לא עשתה שום איסור, ולא היה בדבר אפילו נדנוד עבירה, אלא מצוה רבה עשתה שהצילה כל ישראל, ותדע דכן הוא שהרי בבואה לפני המלך שרתה עליה רוח הקדש, כדדרשינן התם מותלבש אסתר מלכות, וחלילה וחס לומר שתשרה רוח הקדש מכח מעשה של גנאי, לא תהא כזאת בישראל, ואפילו הכי נאסרה על מרדכי בעלה משום אותו מעשה שהיה ברצון, והלא דברים קל וחומר ומה התם דלא היה בדבר שום נדנוד עבירה אלא אדרבה מצוה קא עבדא ואפילו הכי נאסרה על מרדכי בעלה, אשה שזנתה תחת בעלה לא כל שכן שהיא אסורה עליו, ואעפ"י שאינה יודעת שיש איסור בדבר דמ"מ עשתה היא עבירה וצריכה כפרה וחייבת בקרבן.

ולפי"ז נדחה ראיית ההפלאה דלעולם אונס ורצון נחשב לאונס, אבל שאני אשה שמזנה שאם יש כאן גם רצון אז נחשבת כמעלה מעל באשה.

אבל לענ"ד זה לא נכון כלל, שאין כוונת מהרי"ק שאומרת מותר אסורה לבעלה משום שהיא בגדה בו, שהרי הגמ' במסכת מעילה (יח, ב) אומרת שאין מעל אלא שנוי, וכן הוא אומר (במדבר ה) איש איש כי תשטה אשתו ומעלה בו מעל, הרי לן שחז"ל מוכיחים מפרשת סוטה שלשון מעילה הוא לשון שנוי ולא לשון בגידה, א"כ ע"כ שכוונת מהרי"ק לומר שאומרת מותר אסורה לבעלה משום שאע"פ שחשבה שלא עברה עבירה, אבל סוכ"ס היא שינתה מבעלה לאיש אחר. א"כ כאן אע"פ שיש כאן גם רצון אבל אין כאן שנוי, משום שסוכ"ס היא אנוסה. ומעיקר דברי מהרי"ק מוכח כדברינו, שהרי אצל אסתר בוודאי לא היה כאן בגידה בבעלה, שהרי מרדכי הוא זה שצוותה ללכת לאחשורוש, אלא דסוכ"ס יש כאן שינוי, ודו"ק.]

האם נחשב לאונס מי שהיה עושה גם בלי אונס

בספר בית הלוי (שמות ב, כה) עה"פ וירא אלהים את בני ישראל וידע אלקים, שואל על סיום הפסוק וידע אלקים שאינו מובן. ותי' דאיתא בילקוט דקייטרג שר של מצרים על ישראל שעבדו ע"ז, ובאה לו התשובה הללו עבדו מתוך שיעבוד ומתוך טירוף הדעת, שמא אתה דן על שוגג כמזיד ועל אונס כרצון. והנה טענת אונס לא שייך רק היכא דאם לא היה האונס לא היה עושה אותו דבר, והאונס הביאו לעשות, ואז נחשב כאילו לא עשאו, אבל היכא דגם אם לא היה האונס היה עושהו הגם דעתה הוא אונס בכה"ג לא מקרי אונס כלל, כמבואר בהפלאה (הנ"ל).

ומזה יצא דמי שהוא פרוץ באחת ממצות ה', אע"ג דלפעמים נתרשש לו אונס שלא יכול לקיימה, מ"מ לא מקרי אונס, וכמו בשמירת שבת וכדומה דלפעמים אונס הוא לעשות מלאכה או עבור חולה ר"ל וכדומה, מ"מ לא מקרי אונס רק לאותם שהיו שומרים אותו אם לא היה האונס, אבל המחלל שבת כשאינו אונס, גם במלאכה שהוא אונס מקרי מחלל, וכן הוא בכל האיסורים.

שב מידיעתו

ממשיך בית הלוי שכן הוא לענין שוגג, שאינו אלא באופן שאם לא היה שוגג לא היה עושהו, אבל מי שגם אם היה ידוע לו זה החטא מ"מ היה עושה אותו, אע"ג דהשתא שגג בו לא מקרי שוגג. וזה הטעם דרך השב מידיעתו מביא קרבן על שגגתו, אבל מי שאינו שב מידיעתו אינו מביא קרבן על שגגתו, דגם שגגתו לא מקרי שוגג גמור ולא ניתנה שגגה שלו להתכפר בקרבן.

ידיעה זו נעלמה מעין כל בריה לירד לסוף דעת האדם החוטא באונס או בשוגג, לידע מה היה עושה אלולא זה האונס שמביאו לידי כך רק גלוי לפניו יתברך, וז"ש הכתוב וירא אלקים את בני ישראל וידע אלהים, פירוש דראה מעשיהם של ישראל מה שעושים עתה בשיעבודם וידע היאך היו הם עושים אם לא היה להם זה השיעבוד והאונס של מצרים. וזהו שהשיב לו הללו עבדו מתוך השיעבוד ומתוך טירוף הדעת שמא אתה דן על השוגג כמזיד ועל האונס כרצון, דהם שוגגים ואנוסים ואילולא זה לא היו עושים כן.

האם עדיף רופא שאינו מחלל שבת

בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ט סי' יז) נשאל כשצריכים להזמין רופא בשבת עבור חולה שיש בו סכנה שיצטרך לחלל עליו את השבת, האם יש להעדיף להזמין רופא שומר תורה.

ומביא שבמפתחות ומלואים (פי"ג לקו' משיבת נפש) פסק על פי דברי הבית הלוי שמי שהוא פרוץ באחת מהמצות אע"ג דלפעמים נתרשש לו אונס שלא יכול לקיימה, מ"מ לא מקרי אונס, יש ללמוד מזה ענין ב' רופאים אחד ירא שמים, ואחד פוקר ומחלל שבת, דיש להעדיף לקרוא הרופא יר"ש, דלא יזקק עליו זה לעבירה כלל, שאם יקרא לרופא מחלל שבת יגרם לו יותר חילול שבת.

ויש להעיר עליו טובא, שלכאורה ההיתר של פיקוח נפש נלמד מוחי בהם - ולא שימות בהם, ואין בו שום שייכות לפטור אונס. ולכאורה דברי ההפלאה לא נאמר אלא בפטור אונס, שאם היה עושה אפילו בלי

אונס, לא נחשב שמחמת האונס עושה, אבל במצב של פיקוח נפש הותר לו לחלל שבת, א"כ מה איכפת לי שהיה מחלל שבת גם בלי זה.

וכעין זה העיר השואל להצי"א, והשיב דלא עלי תלונתו כי אם על הגאון בעל בית הלוי, דהוא זה שלמד בספרו שם על פי דברי ההפלאה דגם בנוגע לשבת אם לפעמים אונס הוא לעשות מלאכה או עבור חולה ר"ל וכדומה מ"מ לא מקרי אונס רק לאותם שהיו שומרים אותו אם לא היה האונס, ואני רק דימיתי מילתא למילתא בדוגמת הציור בב' רופאים, אבל זה ממש בכפי מה שכותב הבית הלוי.

עוד כתב שעצם החילוק בין אונס דעלמא לגבי חילול שבת בחשיב"ס גם אי הודחה אינו ברור, דבפשטות כשם שבחולה שיב"ס הודח האיסור ולא נחשב לו לעון, כך גם במקום אונס דעלמא לא נחשב לו הדבר לעון בהיות שאונסים אותו על כך, וזה שצריכים לימוד מיוחד להתיר לחלל בחשיב"ס ולא לומדים מקרא דולנערה לא תעשה דבר, הוא מפני דבכאן בלחלל עבור חשיב"ס הרי בידו שלא לחלל, ומשא"כ באונס דעלמא שהדבר אינו בידו דאונסים אותו על כך, ומשום כך צריכים קרא מיוחד להתיר לו לעבור מרצונו על עבירת חילול שבת משום פקו"נ.

עוד כתב שבסוף כתובות מיירי ההפלאה לענין מצוות העליה לא"י, דהגם דיש פחד סכנה לעלות דאין אז מצוה לעלות, אבל מ"מ אם הוא גם בלעדי זה לא היה עולה משום חן מקומו וארצו נחשב לו אי העליה לעון, ובכה"ג של פחד סכנה הרי בודאי אין כל עון באי העליה, ואדרבא אילו היה מסתכן לעלות היה עובר על ונשמרתם מאד וגו' ועל וחי בהם וכו', ובכל זאת סובר ההפלאה דאם לא ה' עולה גם בלא"ה משום חן מקומו נחשב לו אי העליה לעבירה, וא"כ הרי שפיר למד מזה הגאון בעל בית הלוי ז"ל גם בנוגע לחילול שבת עבור חשיב"ס.

ומדגיש הצי"א שמה שדן לומר על פי דברי ההפלאה והבית הלוי לחזור אחר רופא שומר שבת, דצריך שהדבר יהא ברור שהוא רק מן המוכרח, אבל ע"פ דין ברור שאין כל איסור להזמין גם רופא שאינו דתי.

ויש להעיר לפי החמד"ש שמעשה באונס לא מתייחס אחריו, א"כ מה בכך דהוי גם רצון. דאי אינו אלא פטור בעונש ניחא טפי דאי היה עושה בכל מקרה אין סיבה לפוטרו.

[ג]

אונס במצות עשה

בספר אתון דאורייתא מסופק האם מי שנאנס בקיום מצוה הוי כאילו שאינו מחויב כלל, או דילמא שאינו אלא פטור בעונש אבל בעצם הוא עדיין מחויב במצוה.

תשלומין בתפילה למי שנאנס

הט"ז (או"ח קח, א) מביא מש"כ בשו"ע (יו"ד סי' שמא, ב) שמי שמת לו מת בשבת במוצ"ש לא יתפלל, ובבוקר א"צ להתפלל שתיים כדי להשלים תפלת הערב שכבר עבר זמנה, ולא דמי לשכח ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית שתיים כיון שבליילה לא היה חייב להתפלל. וכתב בספר דרישה שמכאן נראה דהמתעסק בצרכי צבור וכיוצא בו בזמן התפלה, שפטור מלהתפלל כמ"ש הטור, ומתוך העסק עבר זמן תפלה, שג"כ א"צ להשלימה בזמן תפלה שלאחריה, כיון שבזמן העסק היה פטור מן התפלה כמו באבילות, דמה לי אונס דאבילות או עסק דמצוה.

ותמה עלי הט"ז דהא כל שהוא אונס מקרי פטור מתפלה, וכאן אמרינן בהדיא דאם נאנס מתפלל שתיים. ותו דכתב בת"ה (סימן ה') במי שהיה טרוד אצל הפקיד מחמת חוב ולא היה יכול להפטר אא"כ בהפסד ממון, ובתוך כך עבר זמן התפלה, דמקרי אונס אע"ג דמחמת ממון הוא ומתפלל אח"כ שתיים, הרי לך בהדיא אע"ג דהיה פטור באותה שעה של תפלה מחמת טרדא, דמקרי אונס, וה"ה נמי פטור מחמת טרדא דמצוה של צרכי צבור, דכל עיקר טעם אותה התשובה דת"ה היא מטעם דחשיב כמו טרדא דמצוה. ואין דמיון בזה לפטור דאבילות, דהתם אפשר לו להתפלל, דהא יושב בטל, אלא שחכמים פטרוהו, וע"כ אין שייך שם תשלומין דאין זה מקרי אונס אלא פטור. משא"כ כאן דהוא אין בו פטור, אלא שיש עליו אונס שלא היה יכול להתפלל, שאין לו פנאי והוא

כמו חולה שאין יכול להתפלל או שיכור כל זה מקרי אונס, כיון שהוא עצמו בר חיובא הוא ועל זה ודאי תקנו תשלומין.

ועי' בנקה"כ (יו"ד שמא) שהדרישה סובר שעוסק במצוה הוי ג"כ פטור לגמרי כמו אונן, ולכן ס"ל להדרישה שאין תשלומין, משא"כ אונס.

וכתב האתון דאורייתא שנחלקו בחקירה הנ"ל האם אונס בעשיית המצוה הוי פטור בעצם החיוב. וצ"ע שגם הט"ז כתב שאונס מקרי שהוא חייב, ומה"ט יכול להשלים, ושאני אונן שלא חייבו כלל.

מי שנפסק ציציותיו בשבת

כ' המרדכי (הלכות קטנות רמז תתקמד) אומר ה"ר שלמה מדרוש שאם נפסק לאיש חוט של טלית בשבת, שאסור ללבושו עד שיתקן אותו, שאם לובשו עובר בעשה דיש לו ד' כנפות. והשיב ר"י דליתיה, כדמוכח בשמעתין, דאע"ג דאיפסיק בכרמלית דרבנן, והוי שרי משום כבוד הבריות דלא דחינן אלא לאו דלא תסור.

ראייתו מההיא דרבינא (מנחות לז, ב) דהוה קא אזיל אבתריה דמר בר רב אשי בשבתא דריגלא, איפסיק קרנא דחוטיה ולא אמר ליה ולא מיד. כד מטא לביתיה, אמר ליה מהתם איפסיק, א"ל אי אמרת לי מהתם שדיתיה. והאמר מר גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה תרגומה רב בר שבא קמיה דרב כהנא דלא תסור. ואיכא דאמרי מהתם א"ל, וא"ל מאי דעתך למישדייה והאמר מר גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה, והא תרגומה רב בר שבא קמיה דרב כהנא בלאו דלא תסור, הכא נמי כרמלית דרבנן היא. הרי לן דאע"פ שלא התירו אלא איסור דרבנן, לא היה להם בעיא בזה שלובש בגד של ד' כנפות בלי ציצית.

ממשיך המרדכי דלכן נראה לר"י דמצות עשה דציצית אינו אלא להטיל בו ציצית כשילבשנו, ולא אמר הכתוב בלשון לא תלבש בגד שיש לו ד' כנפיים בלא ציצית, דאז ודאי היה הדין עמו, אלא מצות עשה גרידא להטיל בו ציצית. ומכל מקום אין הטלית אסור ללבוש, וגם אין עובר כיון שאין עתה יכול להטיל בו שהוא שבת. ובחול ודאי עובר כל שעה שלובשו בעשה דהטל בו ציצית.

עוד כ' דה"ה במזוזה ומעקה, שאם נפל בשבת מותר לו לישראל בבית מה"ט, שאין החיוב אלא לקבוע מזוזה ולבנות מעקה, ובשבת הוא אונס. ותדע דאטו בלא מזוזה יאסר ליכנס בבית אלא בעמוד ועשה קאי ותו לא.

בפשטות לומדים שהמחלוקת ר"י ור"ש הוא בעיקר גדר חיוב ציצית. שהר"י סובר שהחיוב הוא להטיל ציצית בבגד שהוא לובש, אבל אין איסור בעצם לבישת הבגד, ולכן סובר שבשבת מותר ללבוש הבגד בלי ציצית, ואח"כ יהיה אונס בקיום המצוה. אבל הר"ש סובר שחיוב ציצית היא ללבוש בגד שיש עליו ציצית, ואם ילבש בגד שאין עליו ציצית יעבור בעשה, ולכן אם נפסק ציציותיו אסור ללבוש הבגד בשבת. ועי' ברמב"ם (ציצית ג, י) וז"ל היאך חיוב מצות הציצית, כל אדם שחייב לעשות מצוה זו אם יתכסה בכסות הראוי לציצית, יטיל לה ציצית ואח"כ יתכסה בה, ואם נתכסה בה בלא ציצית הרי ביטל מצות עשה. הרי לן להדיא שהרמב"ם חולק על המרדכי, וסובר שהחיוב הוא להטיל ציצית ואח"כ ללבוש הבגד.

אמנם בספר אתון דאורייתא (כלל יג) רוצה להוכיח מהר"י במרדכי שאין כאן חיוב כלל. סתם ולא פירש מה הראיה, ואולי כוונתו לומר, דאם נאמר שבעצם יש חיוב, אלא שפטור מעונש, איך מותר לו להכניס עצמו לאונס, אבל אם אין כאן חיוב כלל ניחא. ולדבריו אפשר לומר שעל זה גופא חולק הר"ש וסובר שאונס אינו אלא פטור בעונשים, ולכן אי אפשר ללבוש הבגד שאינו מצויצת בשבת, משום שאסור להכניס עצמו למצב של אונס.

אונס בפסח ראשון

בספר קובץ הערות (סימן מח) כתב להוכיח שאונס במצוה אינו מחשב כאילו אינו חייב כלל, ואם אינו יכול לקיים המצוה רק ביותר מחומש בנכסיו, דאינו חייב בזה, מ"מ אינו פטור מן המצוה, רק הוא אונס בקיומה, ואונס אינו פטור, דהא אונס חייב בתשלומין, כגון אם היה אונס בראשון, דחייב בשני לכו"ע, אפילו למ"ד שני תשלומין בראשון, והפטור בראשון פטור בשני (פסחים זג, א).

מי שנקטע ידו

וכן רצה להוכיח ממש"כ המג"א (לט, ה), דמי שנקטעה ידו השמאלית כשר לכתובת תפילין, ולא קרינן ביה מי שאינו בקשירה אינו בכתיבה, וציין ראייה לזה בסדר חליצה. ומסביא הגרא"ו שכוונתו למש"כ התוס' (יבמות מד, א) דחרש וחרשת עולין ליבום אע"ג דאינן חולצים, ולא אמרינן כל שאינו בחליצה אינו ביבום, משום דבני חליצה נינהו אלא דפומייהו הוא דכאיב להו, וה"נ בגידם, ישנו בקשירה אלא דפומיה הוא דכאיב ליה. ואי נימא דאנוס הוא פטור גמור, א"כ גידם אינו בקשירה.

האם חרש נחשב לבר חיובא

אלא דהקשה מהא דאיתא במגילה (יט, ב) דחרש המדבר ואינו שומע אינו יכול להוציא אחרים במגילה, למ"ד קרא ולא השמיע לאזניו לא יצא, דכל שאינו חייב בדבר אינו מוציא אחרים, וכן הוא בשו"ע (תקפט, ב) לענין שופר, ומשמע מזה דאנוס לאו בר חיובא הוא, דאל"כ למה לא יוכל להוציא אחרים.

חצי עבד חצי ב"ח

עוד הקשה מדברי התוס' לב"ב (יג, א) גבי חציו עבד, שהקשו דאמאי איצטריך טעמא דלשבת יצרה, תיפוק ליה משום מצות פרו ורבו. ותירצו דלהכי לא נקט קרא דפרו ורבו, משום דפטור הוא מאותה מצוה כיון שהוא אנוס, וכדי שיתחייב בה לא כפינן לרבו לעשותו בן חורין, דא"כ בכל העבדים נכוף רבם לשחררם כדי שיתחייבו בכל המצות. ותמה הגרא"ו דלא דמי כלל, דאנוס בר חיובא הוא, אלא דפומא הוא דכאיב ליה, אבל בכל העבדים, אינן בני חיוב כלל, אלא ע"כ שס"ל להתוס' שאנוס לא חייב כלל.